

"a virslik megálltak a levegőben"

Fantasztikus volt, mikor elengedte magát. "Mondja kolléga, hogy van ez? Én nem tudom." Aztán folyamatosan jött belőle: nevek, könyvek, gondolatok. Minden beszélgetés végére összegyűlt legalább ötszáz oldal elolvasnivaló. Adorno, Marcuse – Walter Benjamin. "Kószálni kellene Pesten, és egyszerűen leírni, amit lát." Jelentem kószáltam, de nem tudtam leírni. **Csak Ő tudná, ha elengedné magát.**

"a virslik megálltak a levegőben" – és most már ott is maradnak.
(Papp Zsolt meghalt.)

fp

Fülöp Péter:

A "kritikai szociológia" néhány alapvonása

Az alábbiakban megkísérlem összefoglalni, hogy a frankfurtiak miként közelítették meg a szociológia módszertani kérdését. A kialakult markáns elképzelés az ún. pozitívizmus-vitában fogalmazódik meg. Fontos azonban az is, hogy ez beilleszthető abba a gondolatrendszerbe amelyet a frankfurtiak képviseltek. Így ebben a vitában kialakított álláspont kapcsolódik a korábbi munkákhoz.

A frankfurtiak saját nézetrendszerüket az ún. pozitívista társadalomtudományokkal szemben fogalmazták meg. Ez azt jelenti, hogy a társadalomtudományos gondolkodást két csoportra osztották. Egyik az ún. dialektikus vagy kritikai szociológia, a másik a pozitívista szociológia, melybe beletartozik mindaz, ami valahol nem egyezik meg az ő megközelítésükkel.

Először megpróbálom kiragadni a frankfurtiak általános tudományfilozófiai rendszeréből azokat az elemeket, melyek meghatározták felfogásukat a szociológiáról, majd ezekből megkísérlem levezetni az általuk megkülönböztetett két irányzat módszertani sajátosságait.

Az első részben, mint programadó tanulmány, Horkheimer "A hagyományos és a kritikai elmélet" című munkája szolgál alapul. A másodikban pedig Adorno a "Tény, Érték, Ideológia" című könyvben megjelent írásai.

I.

A kiindulópont világos. A tudomány belső fejlődése nem vezethető vissza tisztán logikai vagy módszertani elemekre, hanem csak a valóságos társadalmi folyamatokkal összefüggésben érthető meg: A tudományra az a jellemző, hogy összefonódik a társadalmi gépezettel és teljesítménye a fennálló ónfenntartásának egy mozzanata. A tudomány feladata az, hogy az elméletet a társadalmi elvárásoknak megfelelően

feladata az, hogy az elméletet a társadalmi elvárásoknak megfelelően hozza létre. Az elmélet hagyományos képzetét a munkamegosztás adott fokán megjelenő tevékenységből vonatkoztatták el. Ez azonban csak azt mutatja, hogy mit jelent az elmélet abban az elkülönült szférában, amely az adott történelmi körülmények között létrejött, és azt nem, hogy mit jelent az elmélet az emberi létezésben.

A tudomány tehát csak a társadalmon keresztül érthető meg. Ám nemcsak a tudomány, hanem az észlelt tények is társadalmiak és így történelmiak. Mert egyrészt az észlelt, másrészt az észlelő szerv is történelmi jellegű.

Ebből már következik az az alapvető fontosságú elképzelés, hogy ha a tudomány a tényeket kész fogalmi rendszerbe sorolja, és arra törekszik, hogy megtisztítsa az ellentmondásoktól, akkor ez nem véletlen. Ez a társadalmi gyakorlat része.

Tehát minden emberi tevékenység a társadalomból vezetődik le. Ennek két nagyon fontos következménye van. Az egyik magának a társadalomnak, mint egésznek a kérdése. Ez a totalitás fogalmához vezet el, ami majd a kritikai szociológiánál kulcskategória lesz. A másik pedig az, hogy ezek után a társadalomra mint egészre vonatkozó alapfeltevések döntően meghatározzák az egész, a társadalomtudományos gondolkodás megközelítésére szolgáló koncepciót. Nézzük tehát ezeket az alapértékeket:

- a kritikai elmélet a társadalomban meglévő kereteket olyannak tartja, amelyek tervszerű döntések és ésszerű célkitűzéseknek alávetettek;
- az ésszerű társadalom célja benne rejlik minden emberben;
- az egyének szabad fejlődése a társadalom ésszerű berendezésétől függ;
- elképzelhető ésszerű, az összességnek megfelelő társadalomszervezet.

A frankfurtiak úgy látják, hogy a társadalom ezekhez az eszményekhez képest ésszerűtlen és a társadalmak története nem tanúskodik egységes, öntudatos akaratról. Így a társadalomról való gondolkodás egyetlen adekvát formája az ellentmondás lehet, hisz az ember ameddig egy ésszerűtlen organizmus tagja, nem tudja saját magát (képességeit, szellemét, célját) áttekinthetően szemlélni.

A társadalmi keretek ilyenét elítélésének két következménye van. Egyrészt mivel a kritikai elmélet célja az egyének ésszerű fejlődésének a biztosítása, elemzése alapjául nem fogadhatja el a meglévő társadalmi kereteket. Ebből szükségképpen következik a lényeg és a jelenség megkülönböztetés, illetve a fogalom kulcsszerepe. A lényeg és a jelenség megkülönböztetése legétebben a tapasztalathoz való viszonyban vitan fel. A tapasztalatot nyilván nem lehet elfogadni alapként, hisz magát a tapasztalatot szülő keretek vannak megkérdőjelezve. Ezért a tapasztalatot a kritikai gondolkodás azon szempontok szerint rendezzi, amelyeket mint az emberi aktivitás céljait a történelmi elemzésből nyer. A történelem lényege pedig: a lényegnek

meg kell jelennie, így kerülve ellentmondásba a jelenséggel. Más szavakkal: a jelenség és a tartalom között a történelem teremt közvetítést. Mivel a jelenségben megrekedt tartalom szüli a jövődőt, meg lehet a történelemben lévő tendenciát ragadni. Az, hogy ilyen tendencia létezik, nagyon fontos a kritikai elmélet számára, mert segít abban, hogy a jelenlegi társadalmi keretek elvesztésével tátongó úrt valahogy áthidalja. Miről is van szó? Arról, hogy a frankfurtiak szerint a társadalomban meglévő elidegenedés és eldologiasodás szükségképpen megjelenik a tudományban is. Mégpedig két formában. Egyrészt érték és kutatás kettősségében, másrészt tudás és cselekvés kettősségében, amelynek megjelenési formája az objektum és szubjektum elkülönülése. Az utóbbi egy fontos módszertani kérdés lesz a kritikai szociológiában, míg az előbbi – tehát érték és kutatás kettőssége – az ami itt a tátongó úrként felmerül. Mégpedig úgy, hogy ez a kettősség szilárd talajt ad az eldologiasodott világban az eldologiasodott elme számára. Ha ezt a talajt kirántjuk, nem marad semmi, illetve most segíthet a történelemben meglévő tendencia annyiban, amennyiben a társadalmi jelenségek megítélésekor vonatkoztatási ponttá válhat.

A kritikai elmélet fogalmai tehát nem a jelen társadalom reprodukálását célozzák, hanem annak helyes irányba történő megváltoztatását. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a kritikai elmélet nem egy elméleti megközelítés, hanem egy magatartásforma, egy harc, melynek csak egyik eszköze a gondolkodás. Másrészt pedig azt, hogy hagyományos diszciplínaként felfogva nem versenyképes. Ahogy Horkheimer fogalmaz: "A kritikai társadalomelmélet egy kibontott létezésítélet." Ennek tartalma az, hogy a jelenlegi társadalom gátjává válik a további fejlődésnek, és a létezésítélet ennek a gondolatnak a kibontása. Ebben az elméletben az egyes gondolati lépések éppoly szigorúan követik egymást, mint a levezetések a szaktudományos elméletekben. Azonban számos esetben olyan tételek jönnek létre, amelyek nehezen vonatkoztathatók a valóságra. Abból ugyanis, hogy valamely egységes tárgy egészében történő ábrázolása igaz, csak sajátos körülmények között következtethető, hogy kiragadott részei a maguk elszigeteltségében mennyire felelnek meg a tárgy elszigetelt részeinek. Így amikor a kritikai elmélet egyes részleteit a jelenlegi társadalmi folyamatok egy-egy részletére kell alkalmazni, akkor ennek az alkalmazásnak az eredményessége nem magának az elméletnek az igazságát érinti.

Tömören felvázolva ezek voltak a társadalomtudományok módszerét általánosan érintő elképzelések, melyek meghatározzák a frankfurtiak felfogását a szociológiához. Ráadásul ez a meghatározás elég közvetlen is; hisz számukra a szociológia a társadalomtudományok egységes kerete volt, s mint ilyen, ez képviselte a társadalomtudományos gondolkodást.

II.

Most lássuk ezt konkrétan a szociológiára.

A frankfurtiak szerint a pozitivista és a kritikai vagy dialektikus szociológia között az alapvető különbség az elmélet társadalmi funkciójában van. Szerintük azáltal, hogy a pozitivista szociológia a társadalmi jelenségekben irányzatosan harmóniát keres, eltünteti a társadalmi valóság antagonizmusát. A fogalmi apparátus megválasztásával és az összhang szolgálatában azonos fogalmakban hasonlít össze, lényegileg különemű, egymásnak ellentmondó dolgokat. Így az uralkodó szociológia a megállapításokat egyetlen logikai kontinuumba akarja foglalni. Ez már önmagában probléma kell, hogy legyen a frankfurtiaknak, hisz ők a társadalmi antagonizmusából indulnak ki. Ehhez még hozzájárul az, hogy – véleményük szerint – a pozitivista szociológia a társadalomra értelmezett fogalmakat azonosítja annak az adott körülmények között megjelenő konkrét formájával és ezt abszolutizálja. Így a jelenséget mint tényt fogadja el, és ezt tekinti a megismerés kiinduló és végpontjának. A pozitivista szociológia ezáltal – ismét csak a frankfurtiak szerint – a társadalmi konformizmust csempészi be a társadalomtudományokba. Azáltal, hogy értelmességi kritériumait azonosítja a jelenlegi társadalom értelmességi kritériumaival, megreked a társadalmi újratermelődés valamely objektív összefüggése érdekhelyzetének eszméjénél és értelmezésénél. Ez a megrekedés alapvetően abban jelenik meg, hogy a társadalmat tárgyként értelmezi és kívülről akarja meghatározni, az adott összefüggésen belül. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az elemzés emberként megjelenő tárgya az az ember, amit a világ csinált belőlünk. Másrészt pedig azt, hogy az elemző szubjektum és az objektumként megjelenő társadalom szigorúan elkülönül. A tárgyi történet független az elmélettől, ezt a történetet az elmélet áthatolhatatlan tényként kezeli. Ez azt is jelenti, hogy az ebben a rendszerben megjelenő kritikafogalom a tárgy legitimitációját nem érinti (ez az egyik fő érv Popperrel szemben). Ennek a módszertani következménye az, hogy a pozitivista tudomány fő alapelveként tekinti a megismerő műveletek és belátások általános gondolati megismerhetőségét. Ezáltal a társadalmi folyamatok kulcsa az emberek statisztikusan számbavehető összessége lesz, és ennek a szociológiának az eredményei arra vonatkoznak, hogy milyenek látják a szubjektumok az adott keretek között magukat és a realitást. Ezek az eredmények ráadásul mint általában az emberre vonatkozó eredmények jelennek meg. Ez a fajta gondolkodás minden kinyilvánított célja ellenére szubjektív, hisz egyrészt a vizsgáló szubjektum által kidolgozott raszterrel dolgozik, másrészt az eldologiasodott szubjektumból indul ki: A társadalom azonban még így is megtagadja ez elmélet által rákényszerített harmóniát. Erre a pozitivista felfogás két módon reagálhat:

– tudásszociológia relativizmussal megsemmisíti saját igazságtartalmát, vagy;

- összefonódottságát a társadalmi tényekkel tudatából kiszorítja és magát abszolútnak, maga számára elégségesnek nyilvánítja.

Milyen ezzel szemben a kritikai vagy dialektikus szociológia? Mindenekelőtt a strukturális alapösszefüggésekből akar eljutni a társadalmi összefüggések meglátásáig. Mit jelent ez?

Először is: mi ez a strukturális alapösszefüggés? A csere törvénye. A csereaktus az, ami implikálja az egymásra cserélődő javak redukcióját közös egyenértékesükre, valami elvontra. Ez az ami szolgáltatja az összes társadalmilag lényeges. történés objektíve érvényes modelljét. A csereérték mint a használati értékkel szemben valami tisztán gondolati uralkodik az emberi szükségletek felett: a látszat uralkodik a valóság felett.

Másodszor: ez az alapösszefüggés a társadalmi totalitásba ágyazódik be. Ez a társadalmi totalitás azért fontos, mert minden egyedi ezen keresztül közvetítődik. A totalitás a társadalom, mint magánvaló dolog, ezt pedig nem lehet verifikálni ténykritériumok alapján. A tények interpretációjának a menete azonban a totalitáshoz vezet anélkül, hogy maga a totalitás tényszerűség volna, és nincs társadalmi tényszerűség, amely ne bírna helyiértékkel ebben a totalitásban, hisz a totalitás minden egyedi szubjektum számára előredezett, mivel ezek önmagukon belül is követik összefüggéseit. A totalitás tehát belejátszik minden egyedi társadalmi megállapítás megértésébe. Ennek, habár nem megragadható ténykritériumok alapján van konkrét alakja: mindenkinek alá kell vetnie magát az elvont cseretörvénynek.

Harmadszor: miért játszik ilyen kiemelt szerepet a totalitás? Mert a frankfurtiak ragaszkodnak a lényeg és a jelenség megkülönböztetéséhez. A társadalomban a lényeg és a konkrét tények között feszültség van. Ez a kapcsolat lényeg és a jelenség között maga a történelem. Az a tény, hogy a jelenségek ellentmondanak a mögöttük álló lényegnek, adja a történelem dinamikáját és ez teszi a tények mögött álló totalitást, valamint az ezt az alapelvet magáénak valló kritikai szociológiát kritikaivá.

Az eddig felvázolt alapelvekből már következnek a kritikai szociológia módszertani alapvetései. Melyek ezek?

(1) Mindenekelőtt bizalmatlanság a jelenségekkel, mint látszattal szemben. A kritikai szociológiának ki kell bontania a megjelenő közvetítéseit és a benne kifejeződőt. A jelentést azzá kell kiélelni, ami felvillan minden társadalmi jelenségben.

(2) Ez a kiélelés azt jelenti, hogy módosulnia kell a megismerés és a tárgy viszonyának. Mint ahogy arról már volt szó, a társadalomban meglévő eldologiasodás a tudományban az alany és a tárgy szétválasztásában jelenik meg. A pozitivistá tudomány kívülről szemlél és ezzel eldologiasítja azt, ami létrehozza az eldologiasodást. Így válik az

eldologiasult tudat az eldologiasodott világban hitelessé. A kritikai szociológia megakarja ezt a kettősséget szüntetni és a társadalom mint alany felé tájékozódik.

(3) Az alany felé tájékozódás a totalitásnak a vizsgálatba való bevonását jelenti. A totalitást azonban csak egyediségében ragadhatjuk meg. Ennek a megragadásnak a módszertani kategóriája az értelmezés. Értelmezni annyit tesz, mint a társadalmi adottságokra rápillantva meglátni a totalitást. Ez nem logikai műveletek pusztá szintézise. Nem azonos a tényekkel, de nem is a tényeken kívül létezik. Azt, hogy ezt megragadhasuk, kell, hogy legyen a megismerésben valami törés, amely többé teszi a gondolkodást az ismeretek pusztá felhalmozásánál. Mivel ez a filozófiában van meg, ezért is annyira rokon a filozófia és a kritikai szociológia. Ezt a törést, ezt a tudományos teljességgel nem transzcendálhatót (egy darabka játék Nietzsche) írja körül az értelmezés.

Az, hogy ez a törés mennyire megfoghatatlan, nagyon jól rávilágít arra, hogy kritikai elmélet mennyire nem "ebben a világban" mozog. Egy, a művészet felé kacsingató fogalmat bevinni az adott társadalmi keretek között mozgó elméletbe, lehetetlen. Annál inkább lehetséges egy olyan elméleti rendszerben, amelynek a vonatkoztatási pontja egy olyan társadalom, ahol a művészet és a megismerés társadalmilag is rokon fogalmak. (Lásd Marcuse "Egydimenziós... ") Így már érthetőbb az is, hogy a kritikai szociológiában megjelenik a fantázia fogalma is: szellemileg szabadnak lenni sürgősen teljesítendő tárgyegyentékek nélkül.

(4) Ez az empirikus módszerrel kapcsolatban is sok kérdőjelet felvet. A kritikai szociológiának a tényeket mindig kétkedéssel kell fogadnia, és szem előtt kell tartania azt, hogy egyrészt az igazságot a lényeg és a jelenség közötti összefüggésben keresi, másrészt – és ebből következően – azt, hogy a vizsgált dolog tárgyalható-e egyáltalán empirikus módszerekkel.

(5) Az alany és a tárgy előbb tárgyalt kettősségének a megszüntetéséhez módszertanilag úgy járulhatunk hozzá, hogy a kritikai szociológiának nem tulajdonítunk semmiféle, a tárgytól független módszertani hálót.

(6) Persze ennek ellenére itt is lehetnek jellemző jegyek. Ilyen lehet az elvontság; amely a tárgy jellegéből adódik: A kritikai megközelítés az egyediséget a benne rejlő általánosság, nem pedig a komparatív egyetemesség kedvéért áldozza fel, ezért történelmileg konkrétabb. A kifejtés formája: "miszerint-szükségképpen" a "ha-akkor"-ral szemben.

(7) Ezzel együtt a kritikai szociológiának, céljából adódóan, szakítania kell az általános gondolati megértő megismételhetőséggel.

Szükséges ez azért is, mert a társadalmi tények az adott társadalom ellentmondásos volta miatt nem láthatók ugyanúgy előre, mint a természettudományokban.

(8) A társadalom ellentmondásos volta legáltalánosabban az egyén és a társadalom divergenciájában jelenik meg. A kritikai szociológiának gondolatilag reflektálnia kell erre a tényre. Ez azt jelenti, hogy tárgyatól fogva nem tűzheti ki az ellentmondás-mentességet, mint célt. Mivel a társadalomban az ellentmondások a legigazibb dolgok, egy ellentmondásmentes gondolati rendszer szükségképpen hazug.

(9) Természetesen a kritikai szociológia sem tagadhat meg minden kapcsolatot a hagyományos tudományokkal. Melyek ezek a kapcsolódási pontok? (Adorno):

- feltárja a szakkategóriák belső közvetítéseit, melynek révén azok egymásba átvezetnek;
- a gazdaság, a történelem, a pszichológia, az antropológia egymástól függetlenül kidolgozott elemeinek immanens kölcsönhatása érdekli;
- megkísérli helyreállítani a tudományok egységét.

(10) Végül: melyek azok a kritériumok, amelyek alapján meg lehet ítélni, vajon egy ilyen elemzés betöltötte-e feladatát?

- lehet extrapolációkat vonni az elemzésből;
- összekapcsolódik-e más ismérvekkel;
- fényt derít-e olyan jelenségekre, melyek egyébként rejtve maradnának, és így meg lehet-e világítani egyazon jelenség eddig diszparát oldalait.

Összegzés gyanánt nézzük a fentiekben vázolt kritikai szociológia elvi "működését".

A társadalmilag bevezetett kontrollmechanizmusokhoz még nem alkalmazkodott tapasztalat alapján, az egykor gondolt alapján, önnön megfontolásainak következményeként kell a dolog fogalmát újra és újra rávetítenie a vizsgálat anyagára, és azzal érintkezve, fogalmát újólágal átalakítania. Majd ezeket a kívülről hozott fogalmakat át kell alakítania magának a tárgynak a fogalmává, azzá, amivé a tárgy magából kibontakozni akar, és ezt konfrontálni kell azzal, ami a tárgy éppen. Az itt és most rögzült tárgy merevségét a lehetséges és a valóságos közötti feszültség terében kell-feloldania. Ebből egyrészt az következik; hogy ez az elmélet elengedhetetlenül kritikai. Másrészt az, hogy a belőle levezetett hipotézisek és előrejelzések sohasem pontosak. Ez nem is várható el; hisz ezek maguk is a társadalmi üzem egy-egy darabkái, és a kritikai elmélet nem ezt célozza. Az elméletet igazoló egyedi megállapítás a maga részéről újra csak ahhoz a csalóka összefüggéshez tartozik, amelyet áttörni akar.